

Стефанков Л.І.

ЕКОТОНИ ЗАПЛАВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Природне середовище та процеси, що проходять в ньому, вивчаються з різних позицій, однак основною метою здебільшого залишається пізнання організації екосистем (біогеоценозів) Землі різного рангу, їх функціональної єдності та ролі в підтримці гомеостазу біосфери. Особлива увага при цьому звертається на вивчення екосистем природних зон Землі.

Однак, екотони - перехідні смуги на межі різних природних систем (екосистем, ландшафтних комплексів), природних та антропогенних геосистем, різних середовищ (вода-земля), досліджені значно менше. Ці перехідні смуги мають специфічну структуру і є місцем формування та зберігання видового біологічного різноманіття. Тут утворюються екотонні біотичні угруповання й екотонні системи, яким властивий особливий склад, структура та механізми стійкості, що помітно відрізняються від зональних екосистем.

Підвищена флуктуаційна активність чинників середовища є однією із головних особливостей екотонних територій та акваторій, що визначають особливу екотонну структуру, режим функціонування, механізми стійкості й умови розвитку екотонних систем. Екотони виконують функцію з'єднання, тобто вони забезпечують поступовий перехід між різними природними або природними та агротехноприродними системами та, одночасно, виконують роль природних мембран і буферну функцію, а також є рефугіумами для ряду видів організмів [1]. Крім цього, підвищена активність екологічних та географічних процесів на перехідних територіях забезпечує екотонам особливо важливу роль в еволюційному процесі, у розвитку швидкоплинних процесів

адаптаціогенезу організмів, прояву спонтанної гібридизації формоутворення.

Важливе значення в процесі формування ландшафтів заплав річок Правобережної України належить екотонним системам різного ієрархічного рівня. Природні комплекси, які утворилися в умовах натурального гідрологічного режиму річок, із побудовою водосховищ та гребель змінилися.

Антропогенна зміна гідрологічного режиму річок при будівництві та експлуатації водосховищ супроводжується процесом накладання нових екотонних зон на старі їх форми. Цей вторинний тип екотону сильніше відчуває вплив коливань рівня водосховищ. Нижня його межа проходить краєм акваторії, розташування якого відповідає меженому рівню річок, а верхня - рівню максимально високих повеней. Вторинні екотони утворюються на рівні окремих урочищ та фацій, що дає можливість називати такі екотони «елементарними» [1] Вони розташовані як на заплавах, так і на корінних берегах водосховищ. Їх площа та конфігурація залежать від рельєфу земної поверхні і річної динаміки гідрологічного режиму річок. В межах екотонів виділяється кілька зон, які різняться тривалістю та періодичністю затоплення: зона добових коливань рівня, зона щорічного затоплення, зона сильного і слабого підтоплення і зона, що не затоплюється.

Заплави річок Правобережної України є своєрідними природними об'єктами з активною динамікою, екосистеми яких мають екотонний (перехідний) характер, оскільки, на відносно незначній віддалі від русла до бровки тераси відбуваються зміни форм рельєфу, гідрологічних умов, ґрунтів, рослинних

угруповань і зоокомплексів. Заплави річок, на різних відрізках їх долин, мають ширину від 100-200 м у верхній, 500-800 м в середній і до кількох кілометрів у нижній течії. Зміна гідрологічних умов на заплаві від русла до терас і за профілем уздовж заплави спричиняє активізацію середоутворюючих властивостей деяких компонентів ландшафтного комплексу. Так, у випадку зниження рівня ґрунтових вод нижче 2-2,5 м підвищені форми мікрорельєфу на ділянках заплави, яка не затоплюється в нижніх б'єсах гребель, швидко висихають та заселяються рослинами ксеромезофітами, зокрема степовими видами, і навпаки, підняття рівня ґрунтових вод до 1м і вище знижує диференційне значення рельєфу поверхні заплави та сприяє одноманітності рослинного покриву.

У відповідності з принципами ландшафтної індикації нами при дослідженнях заплав річок Дністер, Південний Буг, Згар, Рів, Десенка та інших було виділено ряд видів рослин-індикаторів, а також встановлено індикаційне значення аналізу зміни співвідношення екологічно своєрідних рослинних угруповань у складі рослинності заплав. Для цього виділялись угруповання рослин, характерних для луків низької заплави, зокрема види, властиві заболоченим ділянкам (серед них гідрофіли), групи видів-мешканців сухих узлісь і лісових галявин, групи степових видів-мезоксерофітів, група видів галофітів, і, нарешті, групи рудеральних видів, поява яких пов'язана з погіршенням умов в заплаві, завдяки надмірному випасу і розорюванню заплави, інколи майже до русла (табл.1).

Таблиця 1.
Види рослин різної екологічної індикації характерні для заплав Правобережної України

<i>Екологічна індикація</i>	<i>Характерні види</i>
Степові	Костриця неспражньоовеча, костриця червона, тонконіг вузьколистий, полин - австрійський й польовий, чебрець, дивина волосиста, подорожник ланцетолистий та інші.
Заплавні	Лисохвіст лучний, тонконіг лучний, щучник дернистий, пирій повзучий, осоки - берегова і чорноколоса, конюшина - повзуча й лучна, подорожники - середній і великий, м'ята лучна, жовтець їдкий та інші
Галявині	Черсак лісовий, нечуйвітер - звичайний і зонтичний, звіробій - звичайний і стрункий, суховершки звичайні, хвилівник звичайний, гвоздика звичайна та інші
Рудеральні	Будяк кучерявий, берізка польова, молочай кипарисовий, лобода - садова та розкидиста, осот - городний, польовий та інші.

Так, наприклад, на південно-західному (правому) березі Меджибізького водосховища в 250 м від греблі гідровузла на заплаві завширшки до 60 м, змінюються три рослинні угруповання:

1-угруповання водно-болотних видів на затопленій і підтопленій ділянці берега (*Typha latifolia*, *Phragmites australis*,

Acorus calamus, *Carex melanostachia*, *Silvaus*), яке дає велике проективне покриття до 90%, і на відкритій воді плаваючі гідрофіти (глечики жовті, латаття біле);

2-осоково-різотравно-злакове рослинне угруповання на мало підвищеній ділянці заплави, де глибина ґрунтових

вод нижче 50см. Воно включає 17 видів, серед яких домінують *Agrostis stolonifera*, *Deschampsia caespitosa*, *Carex riparia*, *Juncus jacer*, *Acorus calamus*, *Ranunculus acer*, *Trifolium repens* і місцями *Potentilla anserina*;

3-злаково-різнотравне угруповання (35 видів) на схилі першої надзаплавної тераси, зберігаючи лучний характер, включає значну кількість бур'янів (12 видів) з участю декількох лісових видів (*Anthriscus sylvestris*, *Veronica chamaedris*, *Glechoma hederacea*). В цьому угрупованні домінують *Agrostis alba*, *Agropyrum repens*, *Dactylus glomerata*, *Calamagrostis epideios*, *Leonurus villosus*, *Urtica dioica*, *Chenopodium*

album. Проективне покриття рослинності на цій ділянці досягає 80-90%.

Таким чином, це угруповання має екотонний характер як за видовим складом рослин, так і хаотичним розміщенням мікроугруповань видів різної екологічної індикації, включаючи групу лучних видів-ацидофілів (яскраво виражені ацидофіли -щучник дернистий, помірні ацидофіли - куничник наземний, слабкі ацидофіли - вероніка довголиста), групу видів-нейрофілів (перстач гусячий, пирій повзучий, купир лісовий), лісових, галявинних видів, а пластичних видів бур'янів із широкою екологічною амплітудою.

1. Экотоны в биосфере / Под ред. В.С.Залетаева.- М.:РАСХН. 1997.-329с.